

UDK:39:908 (575.295)

Shoxida JUMAYEVA,

Termiz Iqtisodiyot va servis universiteti o'qituvchisi, PhD

E-mail: shoxida.jumayeva@mail.ru

Renaissance university dotsenti., DSc U.Ergashev taqrizi asosida

SURXON VOHASIDA CHORVACHILIK AN'ANALARI

Аннотация

Maqolada Surxon vohasidagi chorcachilik bilan shug'ullangan aholining an'analari va chorcachilik turlari haqida ilmiy manbalar va dala tadqiqotlari asosida ma'lumotlar taqdim etilgan. Ushbu tadqiqotlar regionning chorcachilik salohiyati, mahsulotlar, shuningdek, chorcachilikning uzluksiz rivojlanishi va zamonaviy shart-sharoitdagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Chorcachilik, qo'ychilik, qorako'lchilik, tuyalar, otchilik.

ТРАДИЦИИ ЖИВОТНОВОДСТВА В СУРХАНСКОМ ОАЗИСЕ

Аннотация

В статье представлены сведения, основанные на научных источниках и полевых исследованиях, о традициях и видах животноводства народов, занимающихся скотоводством в Сурханском оазисе. Селю данных исследований является выявление животноводческого потенциала региона, продукции, а также перспектив развития животноводства и его значения в современных условиях.

Ключевые слова: Скотоводство, овсководство, каракулеводство, верблюды, коневодство.

LIVESTOCK TRADITIONS IN THE SURKHAN OASIS

Annotation

The article presents information on the traditions and types of livestock breeding of the Surkhan oasis population based on scientific sources and field research. These studies are aimed at identifying the region's livestock breeding potential, products, as well as the continuous development of livestock breeding and its significance in modern conditions.

Keywords: Livestock, sheep, karakul, camels, horse breeding.

Kirish. O'zbeklar qadimdan chorcachilik bilan shug'ullangan. Ushbu kasb o'zining muhim ahamiyati bilan xalqning kundalik hayotida o'ziga xos o'rin tutadi. Har bir aholi turli shart-sharoitlarga mos ravishda chorcachilikka ishlov bergan, masalan, o'troq aholi va yarim o'troq aholi orasida har xil chorva xo'jaliklari mavjud bo'lgan. Cho'ponlik kasbi esa xalq orasida katta hurmatga ega bo'lgan, chunki u juda qadrli va o'ziga xos kasb hisoblanadi. Afsonalar va rivoyatlar orqali bu kasbning muhimligi yanada namoyon bo'ladi, masalan, qo'y jannatdan keltirilgan degan rivoyatlar xalq orasida keng tarqalgan. Cho'ponlik kasbi nafaqat mutaxassislik, balki u Xudoning marhamati sifatida qabul qilinib, cho'ponga hurmat bilan munosabatda bo'lishgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Surxon vohasida chorcachilik an'analari bir qator mahalliy olimlar tomonidan o'rganilgan. Xususan, Termiz davlat universiteti professori, tarix fanlari doktori S.Tursunov, T.Pardayev tomonidan nashrga tayyorlangan "O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi" [1] nomli kitobda ushbu masala bo'yicha bir qator qimmatli ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, A.Tursunov [2], M.Tog'ayeva [2] kabi mahalliy tadqiqotchilar ham Surxon vohasida chorcachilik rivoji borasida ilmiy izlanishlar olib borganlar.

Surxon vohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar natijasida, chorcadorlar tabiatning qonunlariga chuqur e'tiqod bilan qarashganligi aniqlangan. Ular tabiat va undan olingan rizq-nasibani izchil tarzda kuzatib, o'z hayotini unga moslashtirishgan. Cho'ponlar yangi yilni 16-martda, Navro'z bayrami bilan boshlab, bu kundan boshlab yerning isishi, o'simliklarning ko'karishi va molning ro'ziq-nasibasining mo'l bo'lishiga intilishgan. Navro'zning boshlanishi bilan, ayniqsa, Sherobod, Muzrobot, Angor, Jarqo'rg'on, Sho'rchi,

Denov, Bandixon kabi chorva yaylovlarida Navro'z chumchuqi paydo bo'lishi cho'ponlarning xurmatga ega bo'lgan belgilaridan biri sanalgan. «Navro'z chumchuq»ning paydo bo'lishi chorva ishi uchun muhim edi, chunki uning rangidan keyingi yog'ingarchilik holatini bilishgan. Agar chumchuq oq rangda bo'lsa, yog'ingarchilik kam bo'lishi, agar sariq rangda bo'lsa, yog'ingarchilik ko'p bo'lishini taxmin qilishgan. Bu e'tiqodlar orqali cho'ponlar tabiat bilan o'zaro munosabatda bo'lib, mollarning taraddudini o'sha tabiatning alomatlariga asoslangan holda baholashgan [3].

Tadqiqot metodologiyasi. Surxon vohasida chorcachilik taraqqiyotiga bag'ishlangan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning analiz, sintez, qiyosiy tahlil kabi metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Sariq, Xotirobod, Sherobod, Angor va Bobotog' cho'l-adirlari hamda tog' oldi cho'ponlari, qadimiy urf-odatlariga qat'iy amal qilib, chorchanba va shanba kunlari ko'chishni tashkil etgan va bu kunlardan unumli foydalanishgan. Juma kun esa, musulmonlar uchun dam olish kuni sifatida qabul qilingani uchun, xosiyatsiz kun deb hisoblanib, ko'chish amalga oshirilmagan. Bu kun, nafaqat insonlar, balki barcha jonzorlar uchun dam olish kuni deb tushunilgan. Surxon chorcadorlari yaylov va mol-hayvonlarning sog'lom bo'lishi uchun maxsus qurbonliklar qilishgan. Chorva piri Cho'pon otaga sig'inib, qo'y piri Cho'ponota, qoramol piri Zangota, ot piri Qambarota va echki piri Chig'atotaga ham sig'inganlar [3]. Ular har bir hayvonning piriga alohida ehtirom ko'rsatib, ularning haqiga qurbonliklar qilishgan. Bu amallar, xalqning e'tiqodi va tabiat bilan uyg'un yashashga bo'lgan ishonchini ko'rsatadi.

Surxon vohasida qo'yning ikki turi ko'paytirilib, boqilmoqda. Bular qorako'l (qorako'l terisi yetishtiriladigan

qo'ychilik) va dumbali qo'ylar. Surxondaryoda dumbali qo'ylar boqish keng tarqalib, uning quyidagi turlari mavjud: qoziqi, jaydari, (qozoqi va hisori qo'y chatishmasi), hisori. Hisori qo'ylar asosan Denov va Boysun tumanlarida ko'p boqilmoqda.

Denov, Sherobod va Boysun tumanlaridagi tog' oldi hududlarida asosan eng ko'p yog' va go'sht qiladigan hisori qorako'llar boqilib, yoz oylarida tog' zonalariga haydalgan. Bu qo'ylarning juni qiriq, ya'ni dag'al bo'lgan. Sherobod hududida qo'ylarning boshqa turlari boqilib, bu qo'ylar isliqi qoraqo'y (hisori qoraqo'ylarga qaraganda kichikroq, juni ham mayinroq bo'lgan, qozoqi qo'y ham deb atalgan, g'aljaki (Afg'onistondan o'tgan), chuvalang (arabi, qorako'l), ko'rg'o'za (qozoqi va chuvalangdan urchigan) va sarjiparang (Sarjiboy tomonidan yaratilgan) turlarga bo'linadi [4].

Surxon - Sherobod vohasida ota-bobolarimiz asosan hisor qoraqo'y va isliqi qoraqo'ylarni boqishgan bo'lib, bu qo'ylar tana va dumba tuzilishiga qarab xam turli xilda nomlangan. Masalan, kapkirt dumba, oyna dumba, shalpi duma turlariga bo'lingan. Agar kapkirt dumba turi yaxshi boqilsa dumbasining og'irligi 30-35 kg gacha yetgan. Oyna dumbali turi ko'proq tanasiga yog' bog'lagan. Shalpi dumbali turi ham kapkirt dumbali turicha og'irlikda yog' bergan, biroq chorvadorlar bu turdan qo'chqor tanlashmagan. Sababi, shalpi dumbali hisori va isliqi qoraqo'ylar semirgandan keyin uning yurishini dumbasi anchagina qiyinlashtirgan. Shuning uchun cho'ponlar sovuqlarga beli va bo'yni uzun, boshi va tumshug'i cho'zinchog, kapkirt dumbali qo'chqorlarni tanlashgan va bir qo'chqorni ikki yildan ortiq qo'ymagan. Bunda ota-bobolarimiz ko'p narsalarni hisobga olishgan. Qo'zilayotgan sovliqni azoblamasligi, naslning buzilib, maydalashib ketmasligi, ko'p go'sht va yog' qilishligi hamda yaylovlarda qiynalmay harakat qilishligi kabi jihatlari e'tiborga olingan. Hisori va isliqi qoraqo'ylar Surxon vohasining turli yerlarida iqlim sharoiti va yaylovlardagi o't - o'lanlarning kuchli yoki kuchsizligiga, yoqimli yoki yoqimsizligiga hamda boqilishiga qarab turlicha vaznda bo'lganlar. Masalan, hisori qo'ylar Denov va Sariosiyo hududlarida, Hisor tog' bag'irlarida 180-200 kilogrammgacha, isliqi qoraqo'ylar esa 90-110 kilogrammgacha go'sht-yog' qilgan. Shuning uchun ham otobobolarimiz hisori va isliqi qora qo'ylarni asosan go'shti va yog'i uchun boqishgan [6].

Qorako'l zotli qo'ylarning kelib chiqishi ayniqsa, ularning mintaqasi bo'yicha, bir-biriga qarama-qarshi fikrlar bor. Qorako'l qo'ylari Arabistondan kelib chiqqan deb fikr yurituvchi ayrim mualliflar O'zbekiston aholisi qora qorako'l qo'ylarining «arabi», kulranglarini – «sherozi» deb aytishi bilan isbotlamoqchi bo'ladilar. Qorako'l terilari qadim zamonlardan beri Buxoro bozoriga O'rta Osiyoning, shu jumladan Surxon vohasining qorako'lchilik tumanlaridan keltirilgan [2].

Qimmatbaho qorako'l teri beradigan chuvalang arabi qo'ylari gavdasi uncha katta bo'lmay, tez harakatlanadi, qo'chqorlari shoxdor, junlari mayin va uzun bo'lib, asosan juni va qorako'l terisi uchun vohaning cho'l va yarim cho'l zonalarida boqilgan. Bu qo'y turining qo'chqori 45-50 kg, sovliqlari 25-30 kilogrammgacha go'sht yog' qilib, ko'proq ichiga charvi bog'lagan. Chuvalang qo'ylar chirozi, gardi, kulrang, payg'ami, qora va sur ranglarda bo'lib, qorako'l (bag'ana) terisi junning jingalakligi, gulining chiroyligi va jozibadorligi bilan ajralib turgan. Chirozi va sur qo'ylarning juni oliy navga ketgan, qorako'l terisi jahon bozorida yuqori narxda baholangan. Eng yaxshi sur yoki chirozit qorako'l terisi 1 ta katta hisori qo'y bahosida narxlangan. Vohada chibalang qo'ylarning ko'k (payg'ami) va kulrang turlari ko'p tarqalgan. Afg'oniston bilan chegaradan Amudaryo qirg'oqlarida ko'rg'o'za qo'y turi boqilgan. Bu qo'ylar chuvalang va isliqi qoraqo'yning chatishidan kelib chiqqan turi bo'lib, 50-60 kg atrofida go'sht - yog' qilgan. Bobotog'

etaklari va adirlarida g'aljaki deb nomlangan qo'y turi ham boqilgan. Bu qo'y turi Afg'onistondan Surxon vohasiga o'tgan qo'y turi hisoblanadi [7].

Surxon-Sherobod vohasi adirliklarida boqilgan qo'y turlaridan yana biri sarjiparangdir. Bu qo'y turi turkman boyi Sarjiboy nomiga qo'yilgan. Sarjiparang qo'yi 50-60 kg atrofida go'sht-yog' qilgan, juni nihoyatda mayin bo'lib, har bir qo'y 2-3 kggacha jun bergan. Amudaryoning Oq deb atalgan adirlarida Oqgardi deb nomlangan turkman qo'ylari ham boqilgan. Qo'ychilik turlarini ko'paytirish, zotdor nasllarni saqlab qolish va uni rivojlantirish ajdodlarimizdan katta mehnatni, sabr-toqatni va chorvachilik an'analariga hamda qonun-qoidalariga amal qilishlikni talab etgan. Xususan, tanlab olingan zotdor qo'chqorlar tog' zonalarida 1 - 10 oktyabrlarigacha sovliqlarga qo'yilib, to'l olish mart oyiga mo'ljallangan bo'lsa, cho'l zonalarida avgust oyining 1525 larida qo'yilgan va dekabr oyi oxiri va yanvar oyining birinchi yarmida to'l olishgan. Tog' zonalarida qo'chqorlar uyg'onish arafasida otar (suruv)dan ajratilgan yoki beliga kuyak (kigizdan qilingan to'siq) taqib qo'yilgan [4].

Cho'pon va uning cho'lig'i otardagi (har bir otarda 1000-1500 tacha qo'y bo'lsa) barcha qo'ylarning o'xshashligidan qat'iy nazar bir-biridan ajratib ola bilgan, bordi-yu birorta qo'y yoki qo'zi otarda bo'lmasa uni darhol sezgan va shunday qo'y yo'q deb tusi (rang) bilan aytib bergan. Shuningdek, cho'ponlar, umuman ajdodlarimiz qo'y-qo'zilarni yoshiga qarab ham nomlaganlar. Qo'zi esa an'anaviy nomlar bilan, qo'y bo'lgandan keyin esa, uning tishiga qarab aniqlaganlar. Masalan, endi tug'ilgani barra, qo'zichoq deb 2-3 oyli shirvoz qo'zi deb, 4-5 oyli saroyoq qo'zi deb, undan kattarog'i gaba qo'zi deb, bir yashari to'xli, ikki yashari shishak, uch yashari chori, to'rt yashari panji, besh chiqqani va undan kattasi mangi deb nomlangan. Asosan buni tishlariga qarab aniqlaganlar, qo'y shishak bo'lguncha qo'zi tishlari joyida turgan. Shishakka chiqqandan keyin o'rtadagi ikki tish tushib, o'midan katta tishlar o'sib chiqqan, choriga chiqqanda katta tishlari 4 ta bo'lgan va qo'y panji bo'lganda oldidagi barcha tishlari katta tishlarga aylangan [6].

Qorako'l qo'ylari asosan tekisliklardagi yaylovlarda boqilgan. Kuzga yaqin hosil yig'ilgandan keyin podalar yaylovlardan qaytarilib qishloqdagi maxsus ajratilgan qo'tonlarda saqlangan. Ular qishloq atrofidagi dalalarda boqilib, kechalari qo'tonlarda to'plangan. Keyingi bahorda qo'y-qo'zilar yana yaylovlarga chiqarilgan. Undan oldin qo'ylarning birinchi marta junini qirg'ishgan, keyin uzoq yaylovlarga ko'chilgan. Qo'ylarning dumbali hisori nasllari ayniqsa, Janubiy O'zbekistonda va Tojikistonda ko'proq bo'lgan. Ular ko'proq tog'li yaylovlarda kuzning o'rtalarigacha boqilgan, keyin vodiya haydab keltirilib, kuzgi junni qirg'ib va qochirib bo'lgach qishloq atrofidagi o'tloqlarda va og'ilxonalarda boqilgan [5].

Qo'ychilik asosan sotishga mo'ljallangan. Dasht tumanlarda qorako'lchilik rivojlangan va bozorlarga chiqarilgan. Qorako'l terilarini ilgari maxsus savdogarlar o'z vakillari orqali terib olganlar, barra go'shti shahar (qishloq) bozorlariga chiqarilgan. Qorako'l go'shtlari juda shirin bo'lganligi uchun ular tirik holda shahardagi qassoblarga keltirib sotilgan. Ularning junini qirg'ib ba'zan shahardagi o'zbeklarga og'ilxonada boqishgan yoki maxsus cho'ponlarni yollab topshirganlar. Podalarni Ko'hitang va Bobotog' tizmalaridagi yozgi yaylovlarda boqib avgust oyidan shahar bozoriga chiqara boshlaganlar. Katta boylar ham molfurushlik qilganlar.

Qo'y juni ham bozorga chiqarilgan. Undan ayrim xo'jaliklarda kigiz, palas, gilam, qop va xurjun ishlab chiqarilgan va qisman savdo qilingan. Qo'y terisidan po'stin va telpak, shuningdek to'shama, mesh, sanoch va boshqa uy-ro'zg'or buyumlari yasalgan [1].

Ko'pchilik o'zbeklar echki go'shtini «sovuqlik» deb ham yeganlar. Uning junidan xo'jalikda zarur arqon va ip eshilgan, terisidan poyabzal tikilgan, mesh hamda sanoch ishlab chiqilgan. Keyingi yillarda angor echkilarini parvarish qilish avj oldi. Bunday echkilarning juni yuqori sifatli bo'lib, ulardan ajoyib gilamlar va tivit ro'mollar to'qilgan. O'troq ziroatchilik bilan shug'ullanuvchi o'zbeklarda chorvachilik uncha rivojlanmagan, chunki sug'orma yer tanqisligidan xashak yetmagan. Mahalliy dehqonlar oz sonli sigir, echki va qo'yni sut, qatiq va go'sht uchun ko'prok boy-baquvvat oilalarda bo'lgan. Ishchi hayvonlar ham asosan boylarda bo'lib kambag'al dehqonlar ulardan ijaraga olib ishlatganlar. O'troq aholi o'z mollari va qo'y-echkilarini jamoa bo'lib maxsus yollangan cho'ponlarga boqtirgan yoki og'ilxonada saqlab boqqanlar. Kambag'al oilalarda minish, yuk tashish va boshqa xo'jalik ishlarida eshak yoki xachirdan foydalanilgan. Ushbu hayvonlar odamlar uchun nafaqat transport vositasi

sifatida ham katta ahamiyatga ega bo'lgan. Qoramolchilik va chorvachilikning paydo bo'lishi inson faoliyatining muhim bosqichlaridan biri bo'lib, o'zgargan ijtimoiy va iqtisodiy shart-sharoitlarga moslashishda muhim rol o'ynagan.

Xulosa va takliflar. Tarixiy manbalar, jumladan, hayvonlar suyaklari, qurol-yarog'lar va qoyalar tasvirlari, odamlarning davrlar davomida qanday yashashini va tabiat bilan o'zaro aloqalarini yaxshilashga yordam bergan. Mollarni asrash va qo'tonlar, og'illar kabi izlar chorvachilikni aniqlashda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Shu bilan birga, qo'y va echkilarning katta qum yaylovlarini o'zlashtirish qobiliyati, ularning ko'plab hududlarda moslashish imkoniyatlarini oshirgan. Xulosa qilib aytganda, chorvachilikning rivojlanishi va hayvonlarning odam hayotidagi o'rni, ularning yordamida insonlarning ijtimoiy va iqtisodiy hayotining taraqqiyotini yangi bosqichga olib chiqqan.

ADABIYOTLAR

1. Tursunov S., Pardayev T., Qurbonov A., Tursunov N. O'zbekiston tarixi va madaniyati – Surxondaryo etnografiyasi. – Toshkent. 2006. – 312 b.
2. Tursunov S., Pardayev T., Tursunov A., Tog'ayeva M. O'zbekistonning janubiy hududlarida nomoddiy madaniyat tarixi. – Toshkent: Muharrir, 2012. – 219 b.
3. Pardayev T., Payg'amov A., Narzullayeva N. Surxon vohasida moddiy madaniyat tarixi. – Toshkent. 2013. – 187 b.
4. Dala yozuvlari. 2020-yil. Angor, Sho'rchi va Oltinsoy tumanlari.
5. Жумаева, Ш. Ч. (2020). Развитие и сохранение аутентичности как условие естественного образования человека. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук, (4), 46-49.
6. Chorievna, J. S. (2022). Livestock Reforms in Surkhandarya. Texas Journal of Agriculture and Biological Sciences, 4, 68-70.
7. Жумаева, Ш. Ч. (2022). Мамлакатимизда чорвачилик соҳасида амалга оширилган дастлабки ислохотлар (сурхондарё мисолида): Жумаева Шоҳида Чориевна, Термиз давлат университети Фуқаролик жамияти кафедраси катта ўқитувчиси. Образование и инновационные исследования международный научно-методический журнал, (7).
8. Жумаева, Ш. Ч. (2022). Қишлоқ хўжалиги соҳасида рақобатбардош кадрлар тайёрлаш истикболлари. zamonaviy fan, ta'lim va ishlab chiqarish muammolarining innovatsion yechimlari, 2, 1-4.
9. Jumayeva, S. (2023). Importance of livestock in agriculture, development prospects. World Bulletin of Social Sciences, 19, 167-169.